

Indische Letteren

Tijdschrift van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Kritische stemmen

Indische Letteren

Tijdschrift van de

Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie

Arnoud Arps, Jacqueline Bel, Petra Boudewijn, Marijke Denger, Rick Honings (hoofdredacteur), Geert Onno Prins, Nick Tomberge (secretaris), Coen van 't Veer (penningmeester) en Peter van Zonneveld (voorzitter)

www.indischeletteren.nl

ISSN 0920-6949

ISBN 9789464550214

Hoofdredacteur: Rick Honings, e-mail: r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl

Tekstredactie: Susanne Onel

Penningmeester: Coen van 't Veer, e-mail: coenvantveer@online.nl

Ledenadministratie, productie en distributie

Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Tel.: 035-6859856 | e-mail: bestel@verloren.nl

Inhoud

Redactioneel	113
Rick Honings, Een kritische koloniaal. Jacob Haafner over Batavia, geweld en 'verindischen'	116
Sarah J. Adams, Een subversiefspektakel? Jean Rocheforts Pantalon, Oost-Indisch planter.	135
Arlequin uit slaverny verlost door toverkunst (1803)	
Coen van 't Veer, Europese engelen in het fnuikende Indië. De ongebundelde verhalen van Annie Foore	147
Frans-Willem Korsten, Het gehoorde lichaam in een dekoloniale praktijk. Suzanne Liem,	168
Sylvia Pessireron en Maria Dermoût corpologisch gelezen	
Kris Steyaert, Twee onbekende gedichten van Jan Prins en de bundel Indische gedichten (1932)	184
Uitnodiging Zesde Indische Letteren-lezing	205
Uitnodiging Bronbeek-symposium 2022	206

Afbeelding op omslag: theevisite in een Europees huis in Batavia, kleurentekening door Jan Brandes, circa 1779-1785. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Redactioneel

Op 10 mei 2022 hebben wij definitief afscheid moeten nemen van Marian Fillié. Bijna een kwart eeuw lang hebben zij en haar man Rolf de kern gevormd van onze Werkgroep. Zij beheerde het redactiesecretariaat en de ledenadministratie, hij zorgde als penningmeester voor de financiën. Dat hebben beiden uitstekend gedaan. Ze zorgden voor stabiliteit en continuïteit. Bovendien organiseerden zij het jaarlijks symposium. We zagen ze daar stevast achter hun tafeltje zitten om de bezoekers te verwelkomen, te registreren en van de nodige bonnen te voorzien. Zij vertegenwoordigden onze Werkgroep bij tal van andere gelegenheden. Met behulp van oude nummers van het blad zorgden zij ervoor dat ons ledental op peil bleef. Ze handelden steeds in het belang van de Werkgroep en maakten zich dienstbaar aan onze organisatie. Hun openheid en openhartigheid waren hun grote kracht.

Marian was heel direct in haar optreden. Daar moest aanvankelijk iedereen aan wennen. Ze zei waar het op stond en nam geen blad voor de mond. Ze hield de redactieleden bij de les, bewaakte de deadlines en riep ons tot de orde wanneer er iets misging. Ze

Marian en Rolf Fillié. Foto: Hans Kleijn.

sprak uit wat anderen dachten, maar niet durfden te zeggen. Haar belangstelling voor de Indische letteren was groot. Ook nadat Rolf en Marian afscheid hadden genomen van de Werkgroep in 2016, reageerde zij nog vaak op onze bijdragen. Via Facebook hielden we contact. We wisten dat ze al geruime tijd ernstig ziek was. Op 2 mei is ze overleden. Ze is 77 jaar geworden. Op de rouwkaart werd zij treffend getypeerd: 'Jouw licht geeft een schaduw die altijd bij ons zal zijn. Jij was als prinses Sita in het Wajang schaduwspel: toegewijd, hulpvaardig, moedig en puur.' Bij de crematie was een delegatie van onze Werkgroep aanwezig; Peter van Zonneveld voerde namens *Indische Letteren* het woord. Hij schetste haar verdiensten en gaf voorbeelden van haar resolute manier van doen. Het was een ontroerende plechtigheid. We wensen Rolf, haar twee zonen Michael en Jan-Paul, hun echtgenoten en kinderen veel sterkte toe. We zullen haar niet vergeten.

Dit nummer van *Indische Letteren* bevat de uitgewerkte tekst van enkele lezingen die gehouden zijn tijdens het Bronbeek-symposium op zondag 14 november 2021. Het thema was 'Kritische stemmen in de Indische literatuur'. Momenteel wordt er steeds vaker vanuit een kritisch perspectief naar het Nederlandse koloniale verleden in 'de Oost' gekeken, met name door latere generaties die in staat zijn om met meer afstand te beschouwen.

Een voorbeeld is hoe het fenomeen van het 'Indische Zwijgen' over de ervaringen in de Japanse interneringskampen wordt doorbroken door jonge auteurs, theatermakers en kunstenaars. Zo stelt Robin Block, die tijdens het Bronbeek-symposium voor ons optrad, in zijn werk vragen over ontheemding, diaspora, identiteit en je thuis voelen tussen verschillende culturen. Bij een kritisch perspectief hoort ook dat er aandacht is voor stemmen die nooit gehoord zijn. Onze eregast op het Bronbeek-symposium was Dido Michielsen, die in haar roman *Lichter dan ik* (2019) een Javaanse *njai* de hoofdrol laat spelen en de dominante koloniale beeldvorming onderuithaalt, door de Nederlanders in de roman weg te zetten als 'barbaars'.

Ook in het verleden zijn er steeds auteurs geweest die kritiek uitten op het kolonialisme van de Nederlanders. Zo iemand was de reisschrijver Jacob Haafner, die in de tweede helft van de achttiende eeuw twee keer Batavia bezocht en later zijn ervaringen op papier stelde. Net als Multatuli was Haafner geen antikoloniaal; uit zijn werk blijkt dat hij overtuigd was van de Europese superioriteit en een tegenstander van 'verindischen'. Maar hij uitte wel felle kritiek op het koloniale geweld, dat niet verhuuld wordt. Honings laat zien dat het beschrijven daarvan tot doel had om de Nederlanders aan te sporen om de inheemse bevolking humaner te behandelen en het koloniale systeem te verbeteren.

Sarah Adams richt zich in 'Een subversief spektakel? Jean Rocheforts *Pantalon, Oost-Indisch planter. Arlequin uit slaverny verlost door toverkunst* (1803)' op een nog weinig bestudeerd balletpantomime uit het begin van de negentiende eeuw. Net als Haafner schrok Rochefort er niet voor terug om buitensporig koloniaal geweld te laten zien – in zijn geval letterlijk: op het podium. Uiteindelijk slaagt het inheemse personage Harlekijn

erin zich van zijn slavenketens te ontdoen en het respect af te dwingen van zijn meester. Het stuk, verschenen in de tijd dat Nederland in de ban was van de idealen van de Franse revolutie, bevat de leus van de gelijkwaardigheid van alle volken.

Het derde artikel is van Coen van 't Veer en gaat over de ongebundelde verhalen van Annie Foore. Haar werk staat de laatste tijd weer in de belangstelling, getuige ook het hoofdstuk dat Floor Naber en Rianti Manullang over haar schreven in *De postkoloniale spiegel*. Met behulp van een kritische analyse laat Van 't Veer zien dat Indië in Annie Foore's werk de achtergrond is waartegen zij Europese idealistische opvattingen over het huwelijk, moederschap en gezinsleven uitdroeg. Haar Indische verhalen gaan over de westerse idealen van Europese vrouwen en hun worstelingen als echtgenote en moeder met het Indische klimaat en de Indische omstandigheden. Indië wordt voorgesteld als een gevaarlijk land en de lezer wordt nadrukkelijk gewezen op de risico's die aan 'verindischen' kleven.

Frans-Willem Korsten stelt in zijn artikel 'Het gehoorde lichaam in een dekoloniale praktijk' een nieuwe manier van lezen en analyseren voor door de aandacht te richten op Suzanne Liem, Sylvia Pessireron en Maria Dermoût. In plaats van steeds weer ideologische discoursen te bekritisieren, stelt hij aan de hand van een model van zes aspecten voor om 'corpologisch' onderzoek te verrichten naar hoe (in literatuur en andere cultuuruitingen) gerepresenteerde lichamen 'gelezen' kunnen worden. De systematische analyse van hoe lichamen via allerlei representaties elkaar aanspreken en kunnen worden gehoord, kan in een dekoloniale context helpen de lezer of toeschouwer te activeren, stelt Korsten.

Dit nummer van *Indische Letteren* wordt besloten met een artikel van Kris Steyaert, die de aandacht vestigt op twee onbekende gedichten van Jan Prins en diens bundel *Indische gedichten* (1932).

Graag vestigen we de aandacht op het Bronbeek-symposium, dat op zondag 6 november 2022 zal plaatsvinden. Na 37 jaar voorzitter te zijn geweest, zal Peter van Zonneveld hier afscheid nemen. Meer informatie over het programma treft u achterin dit nummer.

We wensen u veel leesplezier!

Een kritische koloniaal

Jacob Haafner over Batavia, geweld en ‘verindischen’

RICK HONINGS

‘O! die reislust is eene ongelukkige, ongeneeslijke zucht, die niet eindigt dan met het leven’, merkte de reisverhalenschrijver Jacob Gottfried Haafner (1754-1809) op.¹ Hij werd geboren in het Duitse Halle, maar kort na zijn geboorte verhuisden zijn ouders naar Nederland.² Omdat de praktijk van zijn vader, die huisarts was, verliep, zag deze zich genoodzaakt scheeparts te worden in dienst van de VOC. In 1766 vertrok hij met het zeilschip de *Luxemburg* richting Batavia, en hij nam zijn twaalfjarige zoon Jacob met zich mee. Het werd een barre tocht. Pas na twee maanden bereikten ze de haven van Porto Prayo op de Kaapverdische eilanden, die toen in handen waren van de Portugezen. Van daaruit zeilden ze naar Kaap de Goede Hoop. Kort na aankomst sloeg het noodlot toe: Haafners vader, die onderweg ziek was geworden, overleed. Haafner bleef ontredder achter: ‘Ik was in eenen medelijdenswaardigen staat; – bleek, ontdaan en ziekelijk, zat ik daar naast de doodkist mijns vaders, – verlaten van de geheele wereld.’³ Hij werd opgevangen door een Hollandse ‘equipagemeester’, die zich om hem bekommerde.

Na twee jaar stuurde deze equipagemeester Haafner met een aanbeveling naar Nederlands-Indië, waar hij begin 1768 arriveerde. Dit was zijn eerste reis alleen; hij was toen pas veertien jaar oud. Er zouden in de jaren hierna nog heel wat omzwervingen volgen. Vervolgens keerde hij terug naar Amsterdam, waar hij zijn moeder opzocht, om in 1771 andermaal oostwaarts te vertrekken. Via Batavia ging hij naar Bengalen. In 1773 stelde de VOC hem aan als ‘provisieel assistent’ in Negapatnam, in het zuidoosten van India. Hier zou hij zes jaar blijven. In 1779 nam hij ontslag, waarna een oponthoud in Sadras volgde. Tussen 1781 en 1786 maakte Haafner enkele reizen, onder meer naar Ceylon (Sri Lanka) en Calcutta, het toenmalige bestuurscentrum van het Britse koloniale bestuur, en in 1786 reisde hij langs de oostkust van India.

Een jaar later keerde Haafner voorgoed terug naar Nederland. Daar begon hij vanaf 1806 zijn reiservaringen te publiceren, uit bittere noodzaak. Als gevolg van verkeerde beleggingen had hij geen inkomsten meer en het lukte hem niet om een passende betrekking te vinden. In 1806 verscheen *Lotgevallen op eene reize van Madras over Tranquebaar naar het eiland Ceilon*, twee jaar later gevolgd door *Reize in eenen palanquin; of lotgevallen en merkwaardige aantekeningen op eene reize langs de kusten Orixia en Choromandel*. Daarin beschreef hij onder meer zijn tragische liefdesgeschiedenis met de tempeldanseress Mamia. Na Haafners dood op 4 september 1809 werden nog eens drie van zijn werken

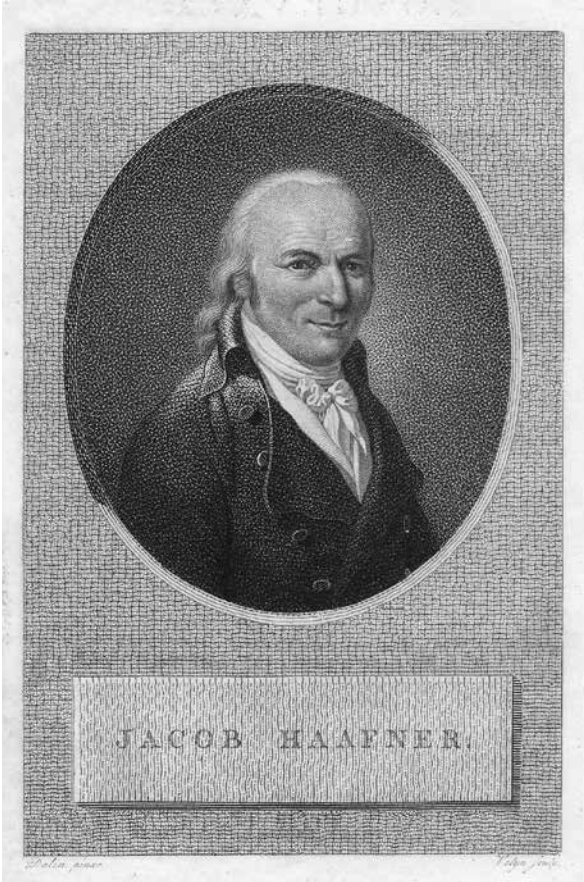

Batavia, door Jacob Keyser 1730. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden/KITLV.

uitgegeven. Met zijn landschapsbeschrijvingen, vertellingen over bloedstollende avonturen, kleurrijke ontmoetingen en ontroerende (liefdes)geschiedenissen wist Haafner zijn lezers te boeien, al plaatste een deel van hen wel vraagtekens bij de authenticiteit van zijn verhalen. In zijn werk benadrukt Haafner meermalen het waarheidsgehalte van zijn verhalen.⁴ Ook zijn zoon merkte na Haafners dood op dat deze als ooggetuige van de ‘Oostindiën’ een getrouw beeld schetste.⁵ Net als alle reisliteratuur bevat zijn werk echter ook fictieve elementen. Dat begint al met Haafners geboortjaar: zelf noemt hij 1755, maar uit onderzoek is gebleken dat hij een jaar eerder het levenslicht zag. Wilde hij verdoezelen dat hij al zeven maanden na het huwelijk van zijn ouders ter wereld kwam en dat hun verbintenis dus een ‘moetje’ was?⁶

Er zijn meer aspecten die de ‘waarheid’ van Haafners verhalen problematisch maken. Doordat hij zijn ervaringen bijna twintig jaar na dato op papier stelde, kan het bijna niet anders of zijn herinneringen waren onzuiver. Meermalen haalt hij in zijn reisverhalen plaatsen en jaartallen door elkaar. Bovendien maakte hij, zonder dat erbij te vermelden, gebruik van bestaande bronnen, zoals Valentyns *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Ook dicht Haafner zichzelf vaak een wel erg mooie rol toe. Terwijl hij niet-westerse mensen als irrationeel, volgzaam en gedwee representeert, reageert hij zelf altijd kalm en verstandig, zelfs in crisissituaties. Hij zet zichzelf neer als een mensenredder die korte metten maakt met koloniale tirannen en het belangeloos opneemt voor de onderdrukte bevolking.⁷

Na Haafners dood bleef zijn werk onverminderd populair. In de jaren twintig van de negentiende eeuw verschenen er herdrukken van zijn boeken en vertalingen in het

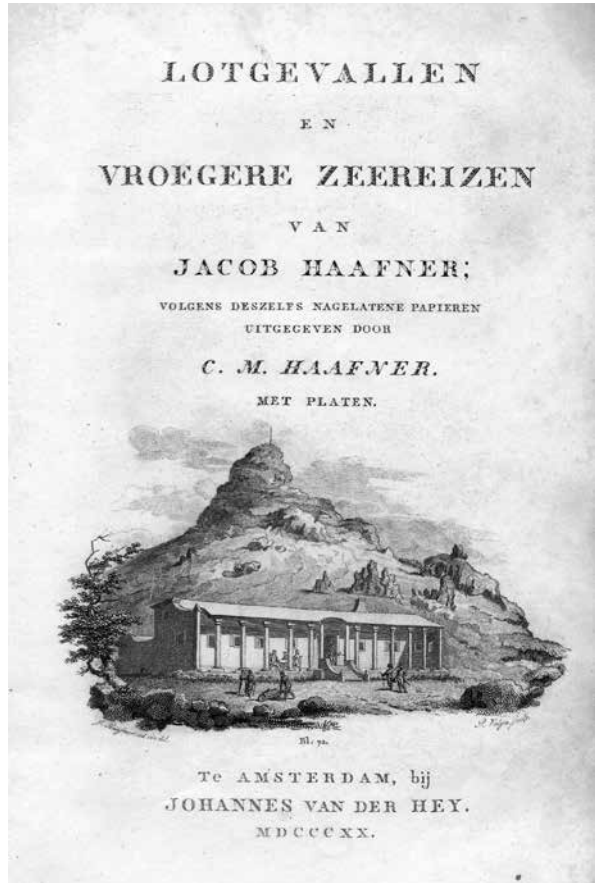

Portret van Jacob Haafner, uit: *Lotgevallen en vroegere zee-reizen van Jacob Haafner* (1820). Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

Duits, Engels, Frans en Deens. De Amsterdamse hoogleraar Nicolaas Godfried van Kampen nam een selectie uit zijn werk op in de *Bloemlezing uit Nederlandsche prozaschrijvers van de zestiende tot de negentiende eeuw* (1834-1835). In 1852 verscheen er een uitgave in klein formaat van Haafners beschrijving van zijn voetreis door Ceylon en omstreeks 1883 een bewerking van Haafner's reisavonturen voor 'jonge lieden'.⁸ Aan belangstelling schortte het dus niet. Multatuli karakteriseerde 'den ongeletterden Haafner' als een positieve uitzondering te midden van de 'gemaaktheid, opgedrongen deftigheid, mislukte verheffing, brommende leegte, conventioneel schyversfatsoen, d.i. leugen' van de Nederlandse letterkunde.⁹

Tegen het einde van de negentiende eeuw raakte Haafner evenwel in vergetelheid. Pas de laatste decennia is er sprake van herwaardering. Tussen 1992 en 1997 werden zijn

Titelpagina van Jacob Haafner, *Lotgevallen en vroegere zeereizen* (1820). Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

werken in drie delen opnieuw uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging. In 2008 publiceerde Paul van de Velde een levensschets, waarin hij vooral Haafner zelf aan het woord laat, en waarvan inmiddels ook een Engelse editie verschenen is.¹⁰ Thomas Rosenboom publiceerde in 2011 een ingekorte hertaling van een van zijn boeken.¹¹ En ook in literatuurgeschiedenissen heeft Haafner inmiddels weer een plaats verworven.¹²

In dit artikel richt ik de aandacht op Haafners oordeel over Indië. Zijn kennismaking met de kolonie beperkte zich tot twee relatief korte bezoeken aan Batavia, waarvan hij een levendige beschrijving gaf. Buiten die stad heeft hij zich niet begeven. De reistekst waarin Haafner zijn ervaringen in Indië beschreef, verscheen postuum, elf jaar na zijn dood, onder de titel: *Lotgevallen en vroegere zeereizen van Jacob Haafner; volgens deszelfs nagelatene papieren uitgegeven door C.M. Haafner* (1820). Hoe representeerde Haafner Batavia,

hoe keek hij naar de inheemse bevolking en wat was zijn oordeel over de Nederlanders in de kolonie? In de literatuurgeschiedenis heeft men Haafner wel gekarakteriseerd als een radicale denker en hem een ‘echte antikoloniaal’ genoemd.¹³ Anders dan Multatuli zou hij wél een tegenstander zijn geweest van het koloniale systeem als zodanig. Is die constatering terecht? Die vraag probeer ik te beantwoorden door in te gaan op Haafners visie op Batavia, op geweld en op ‘verindischen’.

Twee keer naar Batavia

Zoals gezegd bezocht Haafner Batavia tweemaal. De eerste keer werd hij in november 1767 vanuit Kaapstad naar Indië gestuurd om klerk te worden op een van de VOC-kantoren. In de Kaapkolonie, die in deze jaren nog bestuurd werd door de Nederlanders, was Haafner getuige geweest van de brute wijze waarop zwarte slaven behandeld werden. Afranselingen waren er aan de orde van de dag. Wie iets misdreef, werd vaak meedogenloos gestraft. Diepe indruk op hem maakte de executie van een jonge slavin, die ervan beschuldigd werd dat zij het huis van haar meester in lichterlaaie had willen steken. Ze werd levend verbrand: ‘O! ik zal nooit het kermen van die ellendige vergeten, en hoe zij, toen de vlam haar in het aangezicht sloeg, den doek van haren hals afrukte, om hetzelfde er mede te bedekken.’¹⁴

In zijn *Lotgevallen en vroegere zeereizen* lezen we hoe Haafner na de dood van zijn vader met een bezwaard gemoed aan boord van het schip *Weltevreden* stapte, dat hem naar Java zou vervoeren. Het viel hem zwaar het ‘dierbaar overschot’ van zijn vader achter te laten.¹⁵ Naar eigen zeggen kwam hij in februari 1769, maar in werkelijkheid in 1768, in Batavia aan. In totaal zou hij er acht maanden blijven. Een zekere Van den Broek,¹⁶ die voor de VOC werkte, haalde hem op en nam hem liefdevol op in zijn gezin, dat naast diens echtgenote uit een dochtertje van acht en een zoontje van zes jaar bestond. Omdat het voornemen om Haafner een baantje te bezorgen op een handelskantoor op niets uitliep, verzocht Van den Broek hem in de tussentijd op zijn kinderen te passen en hen te onderwijzen. Haafner wist al spoedig hun genegenheid te verwerven, maar hij ervoer het werk als vervelend en eentonig, en hoopte snel een kantoorbetrekking te verwerven. Zijn gastheer vond een kinderoppas daarentegen wel handig en deed daarom weinig moeite voor hem, waardoor er voorlopig geen verandering optrad in Haafners situatie.¹⁷

Zeven maanden later gebeurde er iets wat grote gevolgen voor hem had. Tijdens een uitstapje met de kinderen stuurde Van den Broek Haafner terug naar huis om een boek op te halen, dat hij vergeten had mee te nemen. Toen Haafner de deur opende, zag hij de vrouw des huizes met de pianoleraar in een ‘ondubbelzinnige houding’ op de canapé verstrengeld liggen. Omdat ze dacht dat Haafner te jong was om te begrijpen wat hij had gezien, deed de overspelige echtgenote weinig moeite om de jongen het zwijgen op te leggen. Maar om het zekere voor het onzekere te nemen wilde ze zich toch liever van hem ontdoen. Daarom begon ze hem bij haar echtgenoot te belasteren en beschuldigde

Gezicht op de rede van Batavia, door Hendrik Kobell, 1778. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

ze hem ervan dat hij het met hun dochtertje aanlegde. Daarop kreeg Haafner zijn ontslag en werd hij teruggestuurd naar de Kaapkolonie.¹⁸

Zo eindigde Haafners eerste verblijf in Indië. Via de Kaap keerde hij terug naar Nederland. Lang wist hij zijn reislust echter niet bedwingen. Begin juni 1771 vertrok hij met de *Bleijenburg* vanaf de rede van Texel opnieuw naar 'de Oost'. Zijn moeder, die hij verarmd had aangetroffen en die via de rechter tevergeefs geprobeerd had beslag te laten leggen op zijn loon, liet hij achter. Haafner zou haar niet meer terugzien. Na een enerverende reis – er brak brand uit aan boord, het schip zonk bijna en tal van bemanningsleden stierven – arriveerde hij op 4 februari 1772 voor de tweede keer in Batavia. De 'rotkoorts' (tyfus), die velen fataal werd, kreeg ook hem na aankomst te pakken: 'Geheele dagen lag ik in eene ijende bewusteloosheid; mijne tong zoowel als de geheele mond, waren met eene dikke zwarte huid overtrokken.'¹⁹ Het was aan een inheemse arts te danken dat hij zijn ziekte overleefde. Hij nam zich voor om binnen een paar weken naar Bengalen te reizen. Tot die tijd besloot hij in Batavia te blijven.

In de hoofdstad van Indië was Haafner belast met het 'opschrijven der waaggoederen in de pakhuizen' en het doen van boodschappen. Doordat hij dagelijks in de verzengende hitte van de zon door de straten van de stad draafde, was hij er al spoedig slecht aan toe; hij leed aan een 'onbeschrijflijke inwendige magteloosheid en eene loome traagheid en verstijvende koude der ledematen' en had last van 'persloop' (diarree). Daardoor was hij binnen de kortste keren niet meer dan een schim van zichzelf.²⁰

Zijn toestand vormde voor Haafner de aanleiding om tekeer te gaan tegen de ziekenzorg in Indië. Als men in een Hollands kosthuis belandde, was de kans groot dat men zou overlijden. Daarom sprak hij van ‘het graf der Europeërs’. Een ziekenhuis was niet veel beter: ‘Van twintig, die er inkomen, gaan er geen drie levend weder uit; – het is een ware moordkuil.’ Veel meer vertrouwen had hij in de inheemse geneeskunst. Hij was dan ook maar wat blij dat hij bij toeval een ‘Indiaanschen dokter’ voorbij zag gaan, die hem iets voorschreef waardoor hij spoedig opknapte. In zijn tekst creëert Haafner een expliciete oppositie tussen inheems en Europees, waarbij de westerse geneeskunst het in zijn ogen aflegde tegen de inheemse. Waar Europese artsen hun patiënten in de tropen half of geheel bedorven medicijnen gaven, maakten inheemse genezers gebruik van veel effectievere plantaardige middelen.²¹

Daaruit zou men kunnen opmaken dat Haafner de inheemse geneeskunst boven de Europese stelde, maar dat is niet zo. Zijn kritiek was bedoeld als een aansporing om de kwaliteit van de medische zorg en de ziekenhuizen in Indië te verbeteren, zodat die hetzelfde niveau zouden bereiken als in Nederland. Als buitenstaander die in de kolonie kwam, legde hij alle Europeanen langs de meetlat van de ideale westerse beschaving – om vervolgens te constateren dat ze daar niet aan voldeden. In Indië was er geen gediplomeerd arts belast met de patiëntenzorg, maar slechts een eenvoudige ‘barbiersjongen, die nauwelijks eene pleister weet te smeren’ of iemand die geen examen had gedaan, met alle gevolgen van dien. Het gebeurde volgens Haafner zelfs dat verzorgers hun patiënten euthanaseerden, om ze daarna te kunnen bestellen. Cynisch merkte hij op: ‘Zoo leeft men in de Oostindiën met de menschen!’²²

Vanuit diezelfde buitenstaanderpositie bekritiseerde Haafner de Nederlandse predikanten in Indië. Men kon zich geen denkbeeld maken van hun ‘verregaanden hoogmoed en domme trotschheid’. Ze hadden volgens hem zo weinig talent dat ze in Europa nooit op een preekstoel zouden worden toegelaten. Waar men van predikanten nederigheid en ingetogenheid zou mogen verwachten, leefden ze in Indië als God in Frankrijk. Ze reisden in deftige koetsen en genoten een in alle opzichten luxueus bestaan. Overal zag hij dominees ‘met pijp en glas, niet zelden kaarten, in de hand’. Aan het schrijven van hun preken besteedden ze niet de minste aandacht en om hun medemens bekommerden ze zich niet; hun hele handelen was gericht op zelfgewin. Hun grootste wens was volgens Haafner om uitgezonden te worden naar de westkust van Sumatra, onder het voorwendsel om ‘slavenkinderen’ te dopen, maar in werkelijkheid om een verboden slavenhandel te drijven. Bij terugkeer logen ze over het aantal heidenen dat ze hadden bekeerd.²³ Met dergelijk gedrag, dat indruiste tegen de Europese, christelijke beschaving, zou het koloniale project in ‘de Oost’ nooit succesvol worden, was Haafners boodschap.

Niet alleen de medische en de religieuze praktijk zouden verbeterd moeten worden, dat gold ook voor de militaire situatie. Soldaten in de kolonie verdienden een betere behandeling. Een officier had in Batavia nauwelijks aanzien en een soldaat was ‘het rampzaligste schepsel van allen’, vooral zij die naar de Molukken gestuurd werden. Ze

kregen slecht betaald, hadden geen fatsoenlijk uniform of passende uitrusting en werden slecht gevoed. Ook deze kritiek uitte Haafner in de hoop dat de situatie in de kolonie zou verbeteren. Om de rust te bewaren en vijandelijke opstanden te kunnen neerslaan, waren goede en gezonde soldaten nodig. Wat kon men in dergelijke situaties verwachten van zulke ‘armzalige schepselen’?, vroeg Haafner zich af.²⁴ Investeren in militairen zou de toestand in Indië ten goede komen. Zijn kritische houding kwam dus voort uit de wens om de kolonie op een betere manier in te richten.

Nederland in de tropen

In de passages over zijn tweede verblijf in Indië komt Batavia vrij uitvoerig in beeld. De stad kon Haafner net als veel andere reizigers maar matig bekoren. Het viel hem op dat de kolonisatoren hun moederland als het ware naar de kolonie hadden verplaatst. Dat was een bekende koloniale strategie: de tropen, die als vreemd, vijandelijk en gevaarlijk werden ervaren, moesten eigen worden gemaakt door er zoveel mogelijk elementen van thuis aan toe te voegen. Niet voor niets had Jan Pieterszoon Coen de door hem gestichte handelspost een nieuwe naam gegeven: Jacatra was vernietigd en ‘vervangen’ door Batavia.

Batavia werd gemodelleerd naar het Nederlandse idee van een stad, met brede straten, stadspoorten, pleinen, stenen gebouwen en grachten met bomen erlangs. Het is een mooi voorbeeld van hoe – in de woorden van Elleke Boehmer – ‘the fascination with difference competed with a reliance on sameness and familiarity.’ Zoals Robinson Crusoe zijn best deed om een Engeland-in-het-klein te stichten op ‘zijn’ eiland, zo deden de Nederlanders dat in Indië. Zo namen ze het land in bezit.²⁵ Vanwege het klimaat was die vormgeving dwaas, meende Haafner. Door de droogte veranderden de grachten een groot deel van het jaar in stinkende modderpoelen die giftige en dodelijke ‘uitwasemingen’ veroorzaakten.²⁶

Tegelijkertijd lukte het de kolonisor nooit helemaal om het moederland naar de kolonie te transporteren en waren aanpassingen aan de tropen noodzakelijk. Dat gold ook voor Batavia. Er waren diverse markten die weliswaar Nederlandse namen hadden (Vismarkt, Rijstmarkt), maar waar men de hele dag door warme gerechten kon krijgen. Ook werd er gedobbeld en waren er hanengevechten.²⁷

Anders dan thuis was ook de manier waarop het landsbestuur georganiseerd was. Aan de top van de piramide stond de gouverneur-generaal, die met ‘Excellentie’ werd aangesproken. Als hij ergens heen ging, gebeurde dat met veel uiterlijk vertoon: hij reed in een deftige koets, begeleid door ‘trompetters te paard’, een Europese en vier inheemse lopers met ‘stokken’ (vermoedelijk *pajongs* of parasols), een wachtmeester en meerdere met sabels gewapende ruiters. Wie deze stoet zag passeren, moest stilhouden, zijn hoofdedksel afnemen en een buiging maken. Dat was voor vrouwen soms lastig, omdat zij in de felle zon en de stofwolken van het gevolg hun hoofd moesten ontbloten, aldus Haafner.²⁸

Na de gouverneur-generaal waren de leden van de Raad van Indië het hoogste in rang. Zelfs al waren deze mannen in Europa – zo sneerde Haafner – dikwijls niet meer dan schoenmakers geweest, in de kolonie moest men hen met ‘Edele heeren’ aanspreken en reden ze in comfortabele koetsen, getrokken door sierlijke paarden. Haafner geeft er in zijn reistekst blijk van goed te voorzien waar deze vertoning toe diende, namelijk om de koloniale macht te verankeren en de gekoloniseerden de superioriteit van hun overheersers in te prenten. In de woorden van Haafner zelf: dit alles was bedoeld om ‘den dommen Indianen ontzag in te boezemen en hen een groot denkbeeld van de Hollandsche Compagnie te doen vormen’.²⁹ Maar Haafner was er bepaald niet van overtuigd dat dit effectief was:

Dit moge doorgaan op de Afrikaansche kust, bij de negers, Hottentotten en Kaffers; doch waar is iemand, die niet weet, wat Aziatische pracht is, en dus niet beseft, dat al onze praal steeds maar eene flauwe naäping van die hunner inlandsche vorsten blijft; ook geven zij er weinig acht op, en denken er mogelijk niet eens aan, dat al deze belagchelijke vertooningen der Compagniesdienaren de magt en rijkdom van de Hollandsche natie moeten kenmerken; de vreemdelingen spotten er insgelijks mede, en het is alleen aan het voldoen van den buitensporigen hoogmoed der gindsche beambten, dat men dit ongegrond voorwendsel en de instandhouding dier gebruiken te danken heeft.³⁰

Gezicht op de stad Batavia, naar een tekening van I. van Ryne, 1754. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

In deze passage springt een aantal zaken in het oog. In de eerste plaats dat Haafner de Aziatische cultuur hoger waardeerde dan de Afrikaanse, die men – afgaande op zijn woorden – nauwelijks als zodanig kon aanduiden. Bovenal had hij kritiek op de pogingen van de Nederlanders om een façade op te trekken om de gekoloniseerden te imponeren. Zo zouden ze nooit hun respect afdwingen, omdat de overdreven pracht en praal, die on-Nederlands was, niet kon tippen aan die van de Javaanse vorsten. Haafners kritiek was wederom bedoeld om te laten zien hoe het niet moest. Men kon de inheemsen beter met de Nederlandse cultuur laten kennismaken, met nederigheid, ingetogenheid en een ‘doe-maar-gewoon’-mentaliteit. Pas dan zou men echt succesvol zijn en het gezag verdienen dat men nastreefde.

Het effect van geweld

Zoals gezegd heeft Haafner in de literatuurgeschiedschrijving de status gekregen van een radicaal denker, die er in een koloniaal tijdperk antikoloniale standpunten op nahield. Die houding zou vooral blijken uit zijn in 1805 door het Teylers Genootschap met goud bekroonde *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen*, waarin hij zich kritisch uitliet over de manier waarop de Europeanen in naam van het christendom in Azië handelden. Onder het mom van het brengen van religie werden inheemsen mishandeld en uitgebuit.³¹ Ook in de passages over zijn tweede verblijf in Batavia laat Haafner zich in niet mis te verstane bewoordingen uit over de ‘uitgehongerde landloopers’ die vanuit Nederland naar deze gewesten werden gestuurd met geen andere drijfveer dan onverhopen ‘bloed- en goouddorst’, waarmee ze de gekoloniseerden tergdten en hun ‘rampzalige’ lot ondraaglijk maakten. De commissarissen die in dienst van het gouvernement werkten, dwongen de inheemse bevolking om koffie en andere kostbare producten ‘door het schreeuwendst onregt, tot eenen niet noemenswaardigen prijs, dien zij zelve bepalen’ af te staan. Zo maakten zij woekerwinsten, terwijl de lokale Javaanse arbeiders er niet beter van werden. In Haafners ideale koloniale wereld zouden de overheersten een eerlijke prijs voor hun koloniale producten krijgen – een soort pleidooi voor *fair trade avant la lettre* dus.³²

Bij eerlijke handel hoorde volgens Haafner ook een menswaardige behandeling van degenen die het werk verrichtten. Haafner merkt op dat hij een boek zou kunnen volschrijven over de kwalijke praktijken waarvan hij getuige was geweest. Vanwege zijn vruchtbaarheid kon men Java de ‘kostbaarste parel aan de kroon van onze Aziatische bezittingen’ noemen, aldus Haafner. Maar ook de buitengewesten waren belangrijk. Waardevolle producten als zout, peper, koffie, tabak, indigo en katoen werden er in grote hoeveelheden verbouwd, waarmee gigantische winsten gemaakt werden. Maar dat gebeurde in een systeem van illegale sluikhandel, corruptie, onderdrukking en afpersing. Vooral jonge kolonials gingen zeer wreed met de inheemse bevolking om, stelde Haafner. Zijn uitspraak ‘De arme Indiaan wordt tot op het been uitgezogen’ preludeert op Multatuli’s ‘De Javaan wordt mishandeld’.³³

Inheemse ‘opperhoofden’ of *orang kaya* werden door de Nederlanders gedwongen om hun onderdanen aan het werk te zetten. Net als Multatuli later merkte Haafner op dat dit tot uitbuiting van eenvoudige lieden leidde. Dat wilde niet zeggen dat de ‘opperhoofden’ hun functie vrijwillig vervulden. Haafner had vernomen dat een van hen die geweigerd had deze rol op zich te nemen, dit met de dood had moeten bekopen: de gouverneur van Ambon op de Molukken had hem voor een kanon laten plaats en dit vervolgens afgevuurd.³⁴ Dat was slechts één voorbeeld van extreem geweld, aldus Haafner.

Veel teksten uit de koloniale tijd verhullen het geweld waarmee het kolonialisme in stand werd gehouden. Slavernij, massamoorden en executies worden daarin doorgaans niet beschreven.³⁵ Daarentegen wordt er vaak een paradijselijk beeld van het leven in de kolonie geschetst. Dat is bij Haafner niet zo: hij staat uitvoerig stil bij de mensonterende wijze waarop slaven mishandeld werden.

Executies vonden, zo schrijft Haafner, plaats in het ‘fort’ – het kasteel van Batavia, dat in 1809 zou worden afgebroken – of op het plein voor het stadhuis. Tal van methoden die in de middeleeuwen in zwang waren maar in Europa onder invloed van de Verlichting inmiddels waren afgeschafte en als barbaars golden, werden in Indië nog altijd toegepast, zoals radbraken en levend verbranden. In zijn reisverslag geeft Haafner een gedetailleerde beschrijving van zulke ‘mensonteerdste mishandelingen’. Zo was hij getuige van een slaaf die levend gespiest werd, waarbij een ijzeren staaf van achteren ‘bij het fundament in, langs den rug, tusschen vel en vleesch gestoken’ werd, zodat die er bij de nek weer uit kwam. De paal werd met de gevangene in de grond geplant, in de blakerende zon. Soms duurde het twee tot drie dagen voordat de veroordeelde overleed: ‘O! het is ijselijk, zulk eenen ongelukkigen om water te hooren kermen.’ Een bewaker zag erop toe dat omstanders hem geen drinken of vergif aanreikten.³⁶

Verbijsterd stelde Haafner vast dat de inheemse (hij schrijft: ‘zwarte’) slachtoffers de dood onbevreesd in de ogen keken: ze stierven liever dan nog langer te worden blootgesteld aan de wreedheid van hun overheersers. Haafner vond het schokkend dat het vooral de Nederlandse vrouwen waren die zich in Indië van hun meest brute kant lieten zien en de ergste tirannen waren: ‘Is het de verandering van luchtgestel, die haar, van medelijdend en teêrhartig, zoo als zij zich hier [in Nederland] trachtten voor te doen, dáár [in Indië] in de ongevoeligste en wreedaardigste furiën herschept?’³⁷ Die representatie is opvallend, omdat koloniale onderdrukking vaak geassocieerd wordt met masculiniteit. De mythe dat een vrouw geen gewelddadige en wrede kolonisator kon zijn, wordt hier overtuigend doorgeprikt.³⁸

Een voorbeeld van zo’n ‘blanke tiran’ was mevrouw Van den Broek, die Haafner tijdens zijn eerste verblijf in Batavia op overspel met de pianoleraar betrapte. Zij was volgens hem een van die ‘megeren’ (feeksen) die er een barbaars genoeg in schepten de slaven die in hun huis werkzaam waren, om het minste of geringste te straffen. Op vrijdagavond maakte zij de wekelijkse rekening op, zoals ze dat zelf noemde, die elke zaterdag werd vereffend: ‘In één woord, zij speelde beultje.’ Op zaterdagochtend hoorde men

Twee figuren voor straf aan een paal gespietst in Egypte, 1681, door Jan Luyken. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

al het geweeklaag van de ‘arme slavinnen’, die ‘vreezen moesten, dat weldra haar vleesch door de gespletene rieten zouden vaneengereten worden’. De slachtoffers werden vastgebonden aan een ladder en vervolgens gesgeld. Terwijl ze zich ‘onder de verscheurendste pijnen’ kromden, zat mevrouw Van den Broek er volgens Haafner als een magistraat bij en telde onbewogen het aantal stokslagen. Soms kwam het zelfs voor dat een slaaf gedwongen werd zijn vrouw, de moeder van zijn kinderen, tot bloedens toe te slaan, zelfs als ze zwanger was. Haafner was geschokt door deze meedogenloosheid.³⁹

Haafner uitte zich dus kritisch over hoe het er in Batavia aan toeging, maar van een antikoloniale houding was geen sprake.⁴⁰ Hij was wel een tegenstander van de geweldadige uitwassen van het systeem. Als men de harten van de Javanen wilde veroveren, moest men hen op een beschaafde wijze behandelen. Immers: ‘Zoo lang deze geweldenaarijen en hemeltergende mishandelingen niet beteugeld worden, moet gij niet hopen, dat de ellendigen, die onder uwen ijzeren scepter zwoegen, den dood of de martelingen, waarmede gij die verzwart, zullen ontzien.’ Daar kwam nog bij dat men een ontombare wraakzucht bij de bevolking opwekte, met als gevolg dat die elke ‘blanke’ als een beul beschouwde.⁴¹

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Uitgever

Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Lidmaatschap van de Werkgroep

Het lidmaatschap van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde staat in principe open voor iedereen. De contributie bedraagt € 35,- per jaar (abbonementen buitenland € 45,-). Leden ontvangen het tijdschrift gratis. Men kan zich opgeven als lid door de contributie over te maken op nummer NL65INGB0001977068 van ING bank ten name van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Leiden, onder vermelding van 'Indische Letteren nieuw lid' en uw volledige adres. Mail uw gegevens en e-mailadres ook naar bestel@verloren.nl.

Losse nummers

€ 10,00 of € 12,50 (themanummer) inclusief portokosten Nederland. Voor het buitenland worden de extra portokosten berekend. Het totale bedrag graag vooraf overmaken op rekening: NL65INGB0001977068 t.n.v. Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Leiden, o.v.v. het betreffende nummer en uw adresgegevens.

Aanwijzingen voor de auteurs

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij worden door het redactiesecretariaat of de hoofdredacteur toegezonden.

De redactie behoudt zich het recht voor aangeboden kopij voor plaatsing te wijzigen of te weigeren.

Productie Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISSN 0920-6949

37ste jaargang / nummer 3 / september 2022

